

KNIHY PŘÍMO ZA ŠKODLIVÉ OZNAČENY BÝTI MUSILY. CENZURA ČESKÝCH ŠKOLNÍCH KNIHOVEN V DOBĚ RAKOUSKA-UHERSKA (1867–1918)

MARTA KONÍŘOVÁ

Abstrakt: V době Rakouska-Uherska byla ministerstvem kultu a vyučování třikrát nařízena cenzura neboli revize žákovských knihoven obecných a měšťanských škol: v letech 1875, 1885–1886 a 1915. Příspěvek popisuje výnosy ministerstva kultu a vyučování týkající se revizí žákovských knihoven, zveřejněné názory učitelů a také průběh a výsledky revizí, pokud byly publikovány.

Klíčová slova: Cenzura, Rakousko-Uhersko, obecná škola, měšťanská škola, školní knihovna, žákovská knihovna, dětská literatura.

Rakousko-Uhersko proklamovalo svůj zájem na existenci školních knihoven¹ již krátce po svém vzniku, a to ve školním a vyučovacím řádu z roku 1870, kde jsou knihovny uváděny ve výčtu učebních pomůcek potřebných pro každou školu. Následujícího roku (15. prosince 1871²) byl vydán ministerský výnos věnující se stavu a fungování školních (žákovských i učitelských) knihoven. Obsahoval konkrétní pokyny například o zápisu knih do knihovního seznamu, jejich označování razítkem, ukládání do zamykatelných skříní, půjčování, prodávání a podobně.

Kromě dohledu nad organizací žákovských knihoven ale stát postupně přebíral také dozor nad obsahem jejich knihovního fondu, jinými slovy prováděl jejich cenzuru.

Termín „cenzura“ může být chápán různě, od kontroly publikační činnosti prováděné oficiální institucí (užší pojetí) po mocenský zásah do jakékoliv veřejné komunikace s cílem kontrolovat její obsah (širší pojetí). V době Rakouska-Uherska byla cenzura chápána v užším pojetí a oficiálně neexistovala (jako taková byla zrušena v roce 1848). Kontrola periodického i neperiodického tisku však byla stále prováděna, a to na základě tiskových zákonů.³

Tento typ kontroly tisku se týkal žákovských knihoven v tom smyslu, že ovlivňoval obsah, případně samotnou existenci dokumentů, které bylo možné zakoupit a zařadit do knihovního fondu.

1 Školní knihovny byly v době Rakouska-Uherska rozdělovány na knihovny žákovské a učitelské. Termín „školní knihovny“ mohl podle kontextu znamenat buď oba typy knihoven dohromady, nebo knihovnu žákovskou. Tento příspěvek se zaměřuje na žákovské knihovny při českých obecných a měšťanských školách.

2 Vnesení c. k. zemské školní rady z dne 18. března l. 1872, č. 16028 ex 1871, v příčině zřízení knihoven školních. *Věstník vládní u věcech škol obecných v království Českém*. 1872, část 4, s. 37–40; Vnesení c. k. zemské školní rady ze dne 22. července 1872, v příčině zakládání knihoven žákovských a učitelských na školách obecných. In: *Příruční kniha říšských a zemských zákonů, nařízení a předpisů v záležitostech školství obecného na Moravě*. 4., nově upravené vydání. Brno: A. Píša, 1908, s. 149–152.

3 DURDÍK, P. Cenzura. In: *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Pátý díl. C–Čechůvky. Praha: J. Otto, 1892, s. 292–293.

Knihovny kromě toho podléhaly cenzurním zásahům školních úřadů, přičemž dosah zásahů byl vymezen regionální působností jednotlivých typů úřadů.⁴ Tyto zásahy mohly být dvojího druhu.

Jeden typ nařizoval vyřadit z knihovny nějaký konkrétní titul, posouzení knihy tedy prováděl úřad. Druhý typ úředně stanovoval obecná kritéria, podle kterých pak konkrétní knihy posuzovali jednotliví správci knihoven či učitelé. Největší dopad na obsah fondu žákovských knihoven tak měly výnosy ministerstva školství⁵ s instrukcemi, podle kterých musely být plošně posouzeny všechny knihy v žákovských knihovnách a nevhodné⁶ tituly vyřazeny.

V době existence Rakouska-Uherska nařídilo ministerstvo takovou plošnou cenzuru (v dobových materiálech nazývanou „revize“) celkem třikrát.

PRVNÍ REVIZE: 1875

V červenci 1875 ministerstvo vydalo nařízení příkazující odstranit „všechny takové knihy, kteréž by oddanost k Nejvyšší dynastii, patriotický cit aneb vážnost ke vlasteneckým zřízeníům urážely“. Zodpovědnost za obsah knih výnos přiřkl přímo učitelům, kterým uložil každou novou knihu před zařazením do knihovny přečíst a posoudit, její nezávadnost pak stvrdit svým podpisem v knihovním seznamu. Knihy, které byly do knihovny zařazeny ještě před vydáním tohoto nařízení, musely být stejným způsobem posouzeny zpětně. Okresní školní inspektoři dostali za povinnost kontrolovat seznamy knihoven, a pokud v nich našli závadnou knihu, museli ji ihned odstranit a navíc o tom podat zprávu příslušné okresní školní radě, „aby mohla přikročiti k dalšímu úřednímu jednání proti učitelstvu vinu toho nesoucímu“.⁷

Dobový učitelský tisk vyjádřil názor, že „...příčinu k tomuto ministerskému nařízení zavdalo prušáctví“.⁸ *Posel z Budče* jako příklad prušáctví (velkoněmectví) v rakousko-uherských učebních pomůckách uvádí německou mapu, na které „o Rakousku není ani zmínky. Přes území nynějšího Německa, země koruny české a vnitrorakouské rozprostírá se nápis ‚DEUTSCHLAND.‘ a jest mezi Budějovicemi a Lincem, *N* u Vídně a *D* za Brnem k hranicím uherským“.⁹ Později pak dodává: „A těchto map užívati na školách vídeňských bylo nařízeno. [...] Tehdáž dostal p. Stremeyer¹⁰ vážné napomenutí, načež proti takovým mapám a školním knihám úředně zakročilo se...“¹¹

O několik měsíců později, v dubnu 1875, ministerský výnos nařizuje, že „mají zemští, jakož i okresní dozorcí školní při nejbližší příští inspekci školní sbírkám pomůcek učebních věnovati svoji úplnou pozornost a [...] mají hned dáti odstraniti ony, o nichž se ukáže, že

⁴ Obecná hierarchie školských úřadů byla: ministerstvo kultu a vyučování – zemské školní rady – okresní školní rady – místní školní rady.

⁵ Tehdejší oficiální německý název ministerstva zněl „Ministerium für Cultus und Unterricht“. Do češtiny byl nejčastěji překládán jako „ministerstvo kultu a vyučování“.

⁶ Ve smyslu „nevhodné pro žáky obecných a měšťanských škol“, obvykle z výchovných důvodů. Vyřazované tituly byly jinak ve smyslu tiskového zákona nezávadné a mohly být v držení soukromých osob či jiných typů knihoven (někdy proto byly takové knihy pouze přeřazeny ze žákovské do učitelské knihovny).

⁷ Popis obsahu a citáty z: Nařízení c. k. ministra duch. zálež. a vyuč. z dne 12. července 1875, č. 315 C. U. M., v příčině výběru kněh do knihovny pro žáky na obecných a měšťanských školách, a o dozoru nad tím. In: *Zákony školské 3. Vynesení, rozhodnutí a nařízení ministerská*. Praha: Ústřední spolek jednot učitelských v král. Českém, [19--], s. 168–170.

⁸ o školních knihovnách. *Posel z Budče*. 1875, roč. 6, č. 30, s. 485.

⁹ Nová mapa zhotovená prý dle úředních pramenů ... *Posel z Budče*. 1874, roč. 5, č. 26, s. 213.

¹⁰ Myšlen Karl von Stremayr, tehdejší ministr školství.

¹¹ Ovoce germanisace. *Posel z Budče*. 1874, roč. 5, č. 52, s. 425.

jich z didaktických nebo politických důvodů užívat nelze, ostatní pak schváliti a v inventáři to poznamenati.“¹²

Vzhledem k tomu, že jen tři měsíce poté je vydán také výše zmíněný výnos o kontrole žákovských knihoven, který se výnosu o kontrole učebních pomůcek podobá jak způsobem provedení revize (vyžadující schvalovací podpis), tak jejím zaměřením (vlastenectví a oddanost k vládnoucí dynastii), zdá se, že šlo skutečně o reakci ministerstva na zjištění, že ve státních školách se učí podle pomůcek, které jsou k tomuto státu nepřátelské. Proto byla nařízena kontrola nejprve učebních pomůcek a následně pak i žákovských knihoven. Cenzura tedy nebyla zaměřena výhradně na knihovny, nýbrž na školní prostředí jako celek.

DRUHÁ REVIZE: 1885 AŽ 1886

Někdy se uvádí, že druhá cenzura žákovských knihoven byla přikázána v roce 1883. Ve skutečnosti bylo ministerským výnosem z 3. ledna 1883 pouze připomenuto, že nařízení z roku 1875 stále platí a že nové knihy je tedy třeba před zařazením do knihovny číst a schvalovat.¹³

Nová cenzura byla ministerstvem nařízena 16. prosince 1885. Důvod výnosu ozřejmovala hned jeho první věta: „Opětovaně se stalo, že v knihovnách žáků na obecných a středních školách nalezly se knihy, kteráž po obsahu svému účeli vzdělávání a vychovávání mládeže nejen přiměřeny nebyly, nýbrž přímo jako škodlivé označiti se musily.“ Vyloučeny měly být všechny knihy závadné po stránce vlastenecké, náboženské nebo mravní. Opět bylo nařízeno, aby každý učitel stvrdil v knihovním seznamu svým podpisem, že konkrétní knihu prohlédl a schválil. Za provedení revize byli osobně zodpovědní ředitelé a správci škol. Jednotlivé školy měly revizi provést nejdéle do 1. května 1886 a o jejím výsledku informovat školní úřady. Zemská školní rada pak měla do 1. července 1886 podat ministerstvu souhrnnou zprávu o vykonaných revizích.¹⁴

Druhá revize byla v příčinách a požadavcích podobná první natolik a opakovala se tak brzy po ní, že lze souhlasit s názorem, který hlavní důvod jejího vyhlášení viděl v nedodržování pokynů daných předchozím výnosem,¹⁵ takže učitelům musela být jejich odpovědnost v tomto směru úřady důrazně připomenuta.

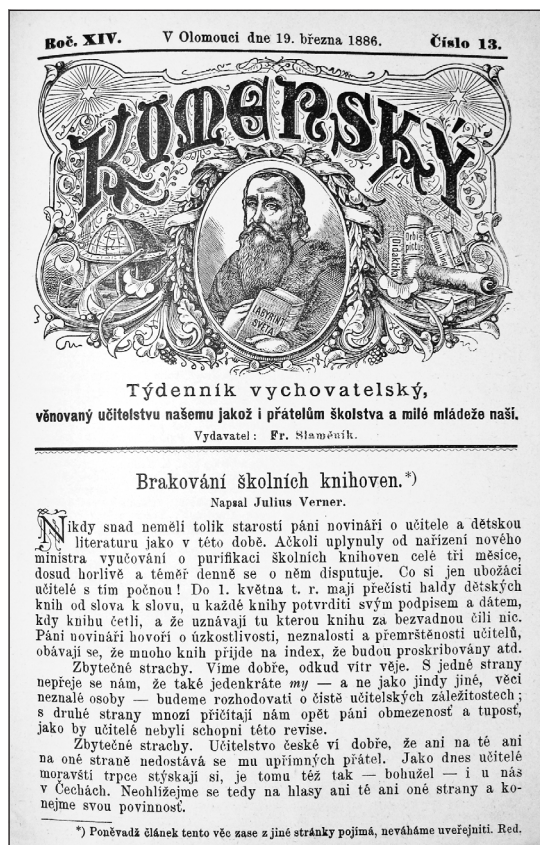
Tato revize, na rozdíl od té první, vyvolala mezi učiteli značný ohlas. Kromě termínu revize – na její provedení měli učitelé nejvýše čtyři a půl měsíce (předchozí revize žádný termín stanoven neměla), což mnozí považovali za příliš krátkou dobu – byly nejčastěji probírány důvody pro vyřazování knih. Ukázalo se, že pokyny ministerského výnosu jsou vykládány různými učiteli různě, a tak se stávalo, že zatímco jeden a tentýž titul jedna škola vyřadila, jiná jej schválila jako zcela vyhovující.

¹² Citováno podle: Výnos c. k. zemské školní rady ze dne 20. dubna 1875, č. 8 948, ke všem okresním radám školním a okresním školdozorcům, v příčině dozoru ke sbírkám pomůcek učebních. In: *Příruční kniha říšských a zemských zákonů, nařízení a předpisů v záležitostech školství obecného na Moravě*. 4., nově upravené vydání. Brno: A. Píša, 1908, s. 172.

¹³ Viz např. Vynesení ministra kultury a vyučování ze dne 3. ledna 1883, č. 13 456 ex 1882, ve příčině dozoru ke knihovněm žákovským na školách obecných a měšťanských, jakož i ve příčině jejich užívání. *Věstník vládní pro školy obecné v markrabství Moravském*. 1883, částka 3, s. 20–21.

¹⁴ Popis obsahu a citáty z: Vynesení ministra záležitostí duchovních a vyučování ze dne 16. prosince 1885, č. 23 324, svědčící všem zemským úřadům školním v příčině přehledky knihoven žáků na obecných a středních školách. *Věstník vládní u věcech škol obecných v království Českém*. 1886, část 1, s. 3.

¹⁵ „Kromě prastarého a nikdy nezrušeného zákona o svěcení dne nedělního, neznáme žádného nařízení, jež by se bylo tolik lehkomyšlně přestupovalo a jehož se nedbalo, jako nařízení stran knihoven školních.“ Školní knihovny. *Vychovatel*. 1886, roč. 2, č. 3, s. 33.

Obrázek č. 1: Titulní strana 13. čísla časopisu Komenský z roku 1886 s článkem J. Vernera o nařízené revizi (cenzuře) školních knihoven. Ačkoliv autor považuje obavy z toho, že "mnoho knih přijde na index", za přehnané, průběh a výsledek revize tyto obavy spíše potvrdily.

Nejvíce titulů bylo vylučováno z důvodů mravnostních, kam byly řazeny:

- nadávky,
- urážlivé žerty,
- dvojsmyslné narážky,
- snižování autority učitele,¹⁶
- porušení povinné úcty a lásky k rodičům a příbuzným,
- přílišné líčení špatného chování, byť bylo použito jako odstrašující příklad (lhaní, podvody, lenost, neuctivost atd.),
- líčení vražd, podvodů, krádeží,
- vyzdvihování zla (špatné chování zanechané bez trestu, záporná postava jako hlavní hrdina knihy),
- jakékoliv erotické motivy¹⁷ a další.

Proti návrhům, aby subjektivita rozhodování byla odstraněna vytvořením skupiny odborníků, jakési „jediné ústřední cenzury“,¹⁸ vystoupili jiní učitelé s tím, že by tak přišli o možnost ovlivňovat četbu žáků.¹⁹

¹⁶ „... kde se učitel třeba ne netupí, ale o něm zlehčujícím způsobem se mluví. Tak se líčí učitel jednou jako člověk hubený, vychrtlý, nemající od čeho živu býti, jindy co méně učený než doktoři, profesori ...“ Jaroměřská Budeč ... *Beseda učitelská*. 1886, roč. 18, č. 31 a 32, s. 440.

¹⁷ Za erotické motivy byly někdy označeny například i zmínky o svatbě a narození dětí.

¹⁸ PÁTEK, A. o revisi knihoven školních. *Učitelské listy*. 1886, roč. 20, č. 13, s. 194.

¹⁹ KORČÁK, B. k revisi žákovských knihoven II. *Učitelské listy*. 1886, roč. 20, č. 15, s. 228.

Příliš velké rozdíly v posuzování knih vedly nakonec ministerstvo k tomu, aby výnosem z 12. prosince 1886²⁰ nařídilo nové posouzení sporných knih, a to buď komisí spravující okresní školní knihovnu, nebo stálým výborem okresní konference učitelské. Výsledek přezkoumání měl být předán okresní školní radě. Ta pak měla školám oznámit, které knihy vyloučit a které ponechat. Je třeba zmínit, že i když se tak vyřešila rozdílnost názorů v rámci jednoho školního okresu, nebyla odstraněna mezi okresy samotnými.

Je zajímavé, že při této cenзуře čeští učitelé knihy vyřazovali kromě z ministerstvem nařízených důvodů také například pro:

- přílišné moralizování,²¹
- příliš fantastické, nepravděpodobné děje a dějové zvraty,
- schematické děje a schematické postavy (příliš kladní hrdinové či příliš záporné postavy),
- věcné chyby (například popis lovu tygrů v Americe),
- pravopisné chyby,
- slohové nedostatky (jazyk nepřiměřený věku dětí, špatné překlady),
- špatný papír, nekvalitní tisk, nevhodný typ písma (petit, švabach) a další.

Cenzura vyhlášená rakouskými úřady se tak stala jakýmsi nástrojem české literární kritiky a prosazování názorů na kvalitní dětskou literaturu.

Je pochopitelné, že při takovém přístupu byl výsledek revize pro české žákovské knihovny tristní. V mnoha knihovnách počet knih po revizi klesl, leckde i dost značně. V dobovém učitelském tisku byl uváděn příklad školy, kde po revizi z původních 140 knih nezbyla ani polovina,²² či případy knihoven, kde se prý počet knih snížil na třetinu.²³

Velký počet neschválených knih byl vysvětlován různě, mimo jiné tím, že vyřazovány byly často staré a nekvalitní překlady z němčiny (revize byla považována za příležitost zbavit se „této cizozemské kokotice“²⁴), nebo úzkostlivým vylučováním knih i jen kvůli několika slovům či ojedinělé větě.²⁵

TŘETÍ REVIZE: 1915

V druhém roce 1. světové války výnosem ze dne 9. října 1915²⁶ ministerstvo nařídilo z knihoven ihned vyloučit knihy nevyhovující „po stránce státoobčanské nebo mravně náboženské“, zároveň měla být do knihoven opatřena taková díla, která by „v mládeži budila a rozhňovala cit dynastický a lásku ke společné rakouské vlasti i jiné státoobčanské ctnosti“. Knihy na některé škole označené za nevyhovující měly být znovu prozkoumány komisí jmenovanou okresní školní radou a posudek předán zemské školní radě k rozhodnutí. o případném zákazu některé knihy měla pak být informována nejen školní rada, která tuto knihu k vyloučení navrhla, ale též ostatní školní rady, aby také dotyčný titul vyřadily nebo nekupovaly (tím byla na rozdíl od druhé

²⁰ Text nařízení viz např. in *Příruční kniha říšských a zemských zákonů, nařízení a předpisů v záležitostech školství obecného na Moravě*. 4., nově upravené vydání. Brno: A. Píša, 1908, s. 279.

²¹ Diskuze o tzv. mravoučných povídkách probíhaly už před vyhlášením revize.

²² Revize knihoven. *Učitel'ské noviny*. 1886, roč. 4, č. 45, s. 541.

²³ VERNER, J. Po brakování. *Komenský*. 1886, roč. 14, č. 24, s. 381.

²⁴ PONÍŽIL, J. Z Budče brněnské. *Učitel'ské listy*. 1886, roč. 20, č. 19, s. 298.

²⁵ Objevila se doporučení takové knihy nevyřazovat, ale závadná místa jen přeškrtnout, zalepit kouskem papíru nebo vyškrábat. Viz např. z Prahy. *Beseda učitel'ská*. 1886, roč. 18, č. 15, s. 215 nebo SOUMAR, J. z Vysoko-Srbské u Hronova. *Beseda učitel'ská*. 1886, roč. 18, č. 14, s. 203.

²⁶ Popis obsahu a citáty z: Vynesení c. k. zemské školní rady ze dne 26. října 1915, č. 28.114, všem okresním školním radám, ředitelstvům ústavů ku vzdělávání učitelů a učitelek, jakož i ředitelstvům škol měšťanských a správám škol obecných v příčině knihoven žákovských. *Věstník vládní pro školy obecné v markrabství Moravském*. 1915, částka 21, s. 109.

revize zajištěna jednotnost posuzování knih nejen v rámci školního okresu, ale celé příslušné samosprávné země).

Na tuto cenzuru se v dobovém učitelském tisku neobjevily téměř žádné ohlasy, čemuž se vzhledem k válečné době nelze divit. Do tisku neměl téměř kdo psát (do války odešlo několik tisíc českých, moravských a slezských učitelů, ti zbylí jednak museli zajistit vyučování i za nepřítomné kolegy, jednak byli úřady pověřováni organizováním řady pomocných akcí jako sběr kovů a jiných surovin, upisování válečných půjček atd.) a také ubývalo možností kam psát (některé časopisy byly úředně zastaveny, jiné kvůli poklesu počtu předplatitelů a stále rostoucím cenám papíru zanikly). Veřejné vyjadřování vlastních názorů nepodporovaly ani publikované výzvy jako tato: „Téměř denně dočítáme se v denních listech o odsouzeních nerozvážných občanů, kteří zpravidla planým mluvením nebo nerozumným kritizováním dostali se do styku s paragrafem trestního zákona. Odsouzení tato buďtež všem výstrahou a poučením. [...] V dnešní době nejlépe pamatovati, že – mlčeti je zlato.“²⁷

Je zajímavé, že v průběhu všech tří nařízených plošných revizí žákovských knihoven se v dobovém učitelském tisku neobjevil žádný příspěvek, který by tuto cenzuru výslovně odmítal. To překvapuje zejména v případě druhé revize, která jinak vyvolala značnou diskuzi. Zdá se, že učitelé kontrolu knih v žákovských knihovnách považovali za správný krok a nesouhlasili pouze s některými jevy, které ji provázely.

THESE BOOKS HAD TO BE DIRECTLY LABELED AS HARMFUL. CENSORSHIP OF CZECH SCHOOL LIBRARIES DURING THE AUSTRO- HUNGARIAN PERIOD (1867–1918)

Summary: During the Austro-Hungarian period there was a censorship (alias revision) of pupil's libraries of elementary and lower secondary schools ordered by the Ministry of Cultus and Instruction three times in the years 1875, 1885–1886 and 1915. This paper describes the proceeds made by the Ministry of Cultus and Instruction involving library revisions, teachers' opinions and attitudes towards these revisions shared openly as well as the process itself and its outcomes if they were published.

Keywords: Censorship, Austria-Hungary, elementary school, lower secondary school, school library, pupil's library, children's literature.

27 Výstraha. *Škola měšťanská*. 1914, roč. 16 (19), č. 18–19, s. 424–425.